

МЕМЛЕКЕТ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚ ТЕОРИЯСЫ МЕН ТАРИХЫ ТЕОРИЯ И ИСТОРИЯ ГОСУДАРСТВА И ПРАВА THEORY AND HISTORY OF STATE AND LAW

DOI 10.31489/2021 L3/65-73

ӘОЖ 342

С.К. Амандықова^{1*}, Б.О. Алтынбасов²

¹ АІУ Жоғары құқық мектебі, Нұр-Сұлтан, Қазақстан;

² Бристоль университетінің құқық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Ұлыбритания
(E-mail: amandykova@mail.ru, Scopus Author ID 56028909300,
E-mail: Altynbasov@yandex.ru)

АҚШ-тың жоғары білім саласында неолиберализм идеясының қалыптасуы

Мақалада теориялық талдау, жоғары білімнің тарихи дамуы және АҚШ-тың жоғары білім беру саласындағы неолиберализм идеясының қалыптасуы зерттелген. АҚШ-тың жоғары білім беру жүйесін тарихи тұрғыдан талдай отырып, мақала авторлары жоғары білімнің тарихи дамуының әр кезеңін және жаһандандудың жоғары білім саласындағы неолибералды идеялардың пайда болуына әсерін жан-жақты зерттеуге тырысқан. Жоғары білім беру саласындағы басқару жүйесіне қатысты әртүрлі ғылыми және философиялық көзқарастар суреттелген. Атап айтқанда, АҚШ-тағы жоғары оқу орындарын басқарудың әртүрлі жүйелері қаралды. Басқару жүйесін зерделеу жұмыстың басты мақсаттарының бірі болып табылатынын ескере отырып, авторлар АҚШ-тың тәжірибесі қазақстандық жағдайда қалай көрініс табатынына талдау жүргізді. Жетекші әлем елдерінің неолиберализм идеясын қалыптастырудағы тиімді тәжірибесі қарастырылды. Жоғары білім сияқты неолиберализм идеясын қалыптастыруға ықпал ететін негізгі факторлар айқындалды, сондай-ақ ұлттық жоғары білім мен ғылымның өзекті проблемалары, атап айтқанда: жаһандану және интеграция кезеңіндегі ұлттық жоғары білім мәселелері; шетел тілін, университеттердегі және ғылыми-зерттеу институттарындағы ғылыми кадрларды қалыптастыру және дамыту мәселелері баяндалды. Сонымен қатар, мақалада Қазақстан Республикасында АҚШ тәжірибесін қолдану мәселелері талқыланды. ҚР Ұлттық ғылымын жетілдіру және бәсекеге қабілеттілігінің факторы ретінде неолиберализм идеясын дамыту бойынша нақты деректерге негізделген ұсынымдар ұсынылған.

Кілт сөздер: жоғары білім, неолиберализм, жаһандану, даму, экономика, қоғам, мемлекеттік басқару жүйесі.

Kipicne

Бүгінгі таңда АҚШ-тың жоғары білім саласы әлемде көш бастап тұрғаны белгілі және оқу орындарының саны мен сапасы жағынан да әлем бойынша алғашқылардың қатарында. Тәжірибе көрсетіп отырғандай, Америкада оқитын шетелдік студенттердің және қызмет ететін атақты ғалымдардың саны мен олардың шығарған ғылыми жаңалықтары әлемді мойындатты. Американың жоғары білімін түсіну үшін оның тарихи тұрғыда қандай саяси-экономикалық жағдайда қалыптасқанын қарастырғанымыз жөн. Бұл тақырыпта жазған ғалымдардың еңбектері жеткілікті. Тарихшылар АҚШ-тың жоғары білімінің дамуын бірнеше кезеңге бөліп қарастырады: отарлық және ерте американдық колледждер кезеңі (1636–1800), өсу және өзгеру кезеңі (1800–1900), жоғары білімнің кеңінен таралу кезеңі (1900–1960) және қолжетімділік пен таңдау бар кезең (1960–XXI ғасыр) [1].

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: amandykova@mail.ru

Отарлық және ерте американдық колледждер кезеңі (1636–1800). Осы тарихи кезеңде американдық колонияларда алғаш рет 1636 жылы Гарвард колледжі және өзге де сегіз жоғары оқу орны құрылды. Ол кезде жаңа қалыптасып жатқан өркениетті қоғамға білімді және тәжірибелі көшбасшылар қажет болды және ол бастама жоғары оқу орындарының негізгі мақсаты ретінде танылды [1]. Қаржыландыру негізінен мемлекет қазынасынан және ішінара демеушілер тарапынан жүзеге асырылды. Бұл колледждерді басқарма кеңестері және сайланбалы президент басқарды. Ол кезде қара нәсілділер мен әйел адамдарға оқуға түсуге рұқсат етілмеді. Яғни, қоғамда адам құқықтарына қатысты теңсіздік кездесіп, жоғары білімге деген қолжетімділік мәселесі көрініс тапты.

Осы кезде колледждердің басқару кеңесінің құрамына мүдделі тараптар ретінде штаттардың үкіметінен өкілдер қатыса бастады. Яғни, жоғары оқу орнының корпоративтік басқару жүйесіндегі сырттан қатысатын мүдделі тұлғалардың басқаруға қатысуы сол заманда басталды деп айтуға болады. Бірақ сол кезеңде колледждер толығымен академиялық және өзге де қызметте автономияға ие болды деп саналады. Әрине, колледждердің басқару органына сырттан мүшелердің сайлануы немесе патшамен мүшелікке тағайындалуы Орта ғасырда Еуропа елдерінде көрініс тауып отырған құбылыс [2]. Тарихшылардың айтуынша XX ғасырдағы мемлекет пен жеке меншік арасындағы өзара қатынастар тиімділігі жағынан сол колониялық кездегі штаттар мен жоғары оқу орындарының арасындағы әріптестікке жетпейді.

Өсу және өзгеру кезеңі (1800–1900). Осы кезеңде АҚШ-та халық саны айтарлықтай өсіп, Ұлыбританияның бодандығынан шығып, жоғары білім саласы кен тарай бастады. Ел көлемінде гуманитарлық бағытта 182 колледж ашылып, жеке меншік жоғары оқу орындарын ашуға рұқсат етілді. 1837 жылы қыздарға арналған «Seven Sisters» оқу орындары ашылды. 1890 жылға дейін АҚШ-тың аумағында қара нәсілділерге арналған 200-ден астам жоғары оқу орны ашылды. Алайда, әйел адамдарға оқуға түсуге қатысты кедергілер мен шектеулер XX ғасырдың екінші жартысына дейін сақталды [3].

1862 жылы АҚШ Үкіметі ғылымды дамытуды мемлекеттің негізгі мақсаттарының бірі ретінде танып, арнайы заң қабылдады (Morrill Federal Land Grant Act of 1862). Осы заңға сәйкес, штаттарда жоғары оқу орындарын ашу үшін жергілікті жерлерді сату өкілеттігін федералдық деңгейден штаттардың өкілеттігіне берілді. Жер сатудан түскен қаржыны штаттар мемлекеттік университеттер ашуға жұмсады. Бұл заңда инженерлік, жаратылыстану және ауылшаруашылық ғылымдарын дамыту мақсатында әр штатта кем дегенде бір колледж ашылу қажет деп көзделді. Алайда, бұл бастамалар 1890 жылы ғана Конгрестің екінші рет Morrill Act қабылдаған соң ғана іске аса бастады. Осы кездері жоғары оқу орындарының саны 563-тен 977-ке дейін өсті [4].

Жоғары білімнің кеңінен таралу кезеңі (1900–1960). XX ғасырда жоғары білім саласы күрделі модернизация және модификация негізінде өзінің «алтын ғасырын» бастан өткерді. Оған түрлі әлеуметтік және экономикалық күштер, соның ішінде дүниежүзілік соғыстар, экономикалық дағдарыс, ғарышты игеру және зерттеу сияқты факторлар ықпал етті. Әйелдерге білім алуға шектеулер алынып, олар XX ғасырда студенттердің жалпы санының жартысын құрады. Жоғары білім алудың басымдықтары мен мотивтері өзгерді, білім беру заманауи университеттің басты мақсатына айналды.

XX ғасырдың алғашқы жылдарында штаттардың басым көпшілігінде жоғары білімді басқару және ұйымдастыру саясатында ішкі мәселелер туындады. Осы кезде штаттың жоғары білім саласындағы мүдделері қайта қаралып, орталық басқару жүйесіне көшу саясаты қолға алынды. Осы орайда 1905 жылы Флорида штатында алғаш рет барлық жоғары оқу орындары келісе отырып, бірлескен басқарушы кеңестің құрамына біріктірілді. 1932 жылы АҚШ-тың 11 штатында бірлескен басқару жүйесі енгізілді. Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін жоғары білім саясатына штаттардың араласуы күшейе түсті, қаржылық дағдарыс және басқа да көптеген мәселелер алаңдаушылық тудырды. Тиімді бақылау және реттеу үшін үйлестіруші және басқарушы құрылымдар құру талап етілді [3].

Қолжетімділік пен таңдау бар кезең (1960 — XXI ғасыр). Бұл кезеңде АҚШ қоғамында маңызды әлеуметтік, экономикалық және саяси өзгерістер орын алды, яғни адам құқықтары бойынша қозғалыстар, феминистік қозғалыстар, ғылыми және технологиялық революциялар және т.б. Жоғары білімнің қолжетімділігі мәселесін шешу мақсатында мемлекет тарапынан бірқатар заңнамалық актілер қабылданды. Әл-ауқаты нашар отбасылардың мүшелеріне арналған арнайы бағдарламалар енгізілді. Жоғары оқу орындарының ішкі басқару жүйесінде реформалар орын алды.

Әдістер мен материалдар

АҚШ-тың жоғары білім беру саласында неолиберализм идеясын қалыптастыру мәселесін зерттеу барысында статистикалық талдау әдістері, АҚШ-тың жоғары білім беруді басқару жүйесін формальды-құқықтық, аналитикалық-жүйелік талдау, ҚР жағдайында АҚШ тәжірибесін қолдану арқылы салыстыру және зерттеудің логикалық әдістері қолданылды. АҚШ ғалымдары мен мамандарының зерттеу материалдары талданды және зерттелді.

Нәтижелер және оларды талқылау

1960–1970 жылдары АҚШ-тың федералдық және штаттарының бюджетінен жоғары білім саласына үлкен көлемде қаржы бөлінді. Сондай-ақ, ақылы бөлімде оқитын студенттерден де қаражат көп түсті. Осы кездері жоғары білім кеңінен дамып, университеттердің басқару органдарында сырттан тартылатын мүшелер белсенді қызмет атқарды. Бірақ, 1970 жылдары мұнай өндіру саласындағы әлемдік экономикадағы дағдарыстан соң білім саласында нарықтық қатынастар жұмыс істеу керек деген идеялар пайда болды.

АҚШ жоғары біліміндегі нарықтық тұжырымдамалардың ықпалын арттыру ХХ ғасырдың орта шенінде Чикаго университетінің экономистері Смиттің классикалық либералды экономикасына негізделіп жаңа экономикалық даму саясатын ұсынды. Экономикадан Нобель сыйлығының лауреаты Фридман өз еңбектерінде әлеуметтік мәселелерді шешуде мемлекеттік-құрылымдық басқаруға қарағанда нарықтық қатынастарды көтермелеу тиімді екенін ұсынды. Қайта құрылған либералды экономикалық қағида немесе неолиберализм идеялары қоғамдық мүдделерді нарықтық қатынастар арқылы қамтамасыз етуде ұтымды деп таныды [5].

Бұл саяси-экономикалық концепция «Жаңа мемлекеттік басқару» деген атпен белгілі болды. Осы кездері мемлекеттік сектордағы экономика тиімсіз және экономикалық дағдарысқа әкелуі мүмкін деген болжамдар жасалды. Неолиберализм американдық қоғамда гегемонияға айналды деуге болады, ал кейбір ғалымдардың пікірінше, ол біздің заманымыздың ең қауіпті идеологиясы болып отыр. Неолиберализм кең мағынада «идеялардың, тәжірибелердің, саясаттардың және дискурсивті көріністердің жиынтығы ретінде қаралып, үш негізгі қағидамен байланыстырылады: еркін нарықтың орын алуы, мемлекеттің экономикаға араласуы мен реттеуде рөлінің шектелуі жеке тұлғалардың тиімді экономикалық субъект ретінде танылуы».

Жаһанданудың негізінде жоғары білім саласында неолибералдық идеялардың пайда болуына ықпалы

1980 жылдары әлемдік экономикада жаһандану идеялары кең тарай бастады. Мұны Батыстың экономикалық саясатында Вашингтон келісімі және өзге де саяси бастамалардың негізінде жүргізгенін байқауға болады. Алғаш рет дамушы елдерде неолиберализм саясатының таралуына 1982 жылы Мексикада орын алған қаржылық дағдарыс басты себеп болды [5]. Сол кездері Мексика, Бразилия, Аргентина сияқты Латын Америка елдері өнеркәсіп пен инфрақұрылымды дамыту мақсатында Халықаралық қаржы институттарынан несие алған. Осы процестің барысында Мексика үлкен қаржылық қарызға түсіп, нәтижесінде шетелдік банктердің алдындағы қарызын жабуға қаржылық қабілеті жоқ болып шықты. Бұл жағдайдан соң Әлемдік банк пен Халықаралық валюталық қор тарапынан дамушы елдерге қатысты жаңа экономикалық құралдар механизмі, яғни неолиберализм концепциясына негізделген экономикалық саясат ұсынылды. Бұл саясат *Жүйелі қайта құру саясаты* (Structural Adjustment Policies) [6] деп аталды. Ғылыми әдебиетте осы саясаттың басталуына АҚШ пен Ұлыбританияның тікелей қатысы бар екені және сол кезде екі елдің экономикасында күрделі реформалар жүргізілуінен көрініс табады. Бұл саясат өз кезегінде Маргарет Тэтчер мен Рональд Рейганның аттарымен байланыстырылып, *Вашингтон келісімі* (Washington Consensus) деген атпен әдебиетте таралды [5].

АҚШ пен Ұлыбритания жаһанданумен байланысты саяси бастаманың басты авторлары екені анық. Сол себепті де, жаһандық өзгерістер барысында 1979 жылы билікке келген Маргарет Тэтчер басқарған консервативті үкімет Ұлыбританияда жоғары білім саласында күрделі нарықтық реформалар жүргізді. Жоғары білім саласына бөлінетін қаржының көлемі алғашқы төрт жылдың ішінде-ақ 15 %-ға қысқартылды. Англияда 1983 жылы алғаш рет жеке меншік университет ашылды [7]. Сол кездері Англияда шетелдік студенттерге оқу ақысын төлеу міндеті енгізіліп, келесі онжылдықтарда нарықтық бәсекелестік пен бизнестік тәсілмен басқару идеялары қолға алынды.

Көріп отырғанымыздай, Ұлыбританияда жоғары білімнің нарық заңдарымен қатаң бәсекелестікте қызмет ету саясаты бүгін де жалғасуда.

Жаһандану процесі және неолиберализм концепциясының негізінде Ұлыбританияның жоғары оқу орындарына мемлекеттік бюджеттен бөлінетін қаржы жыл санап шектелуде. Осындай қаржылық дағдарыстардың салдарынан Ұлыбританияның жоғары білім саласында бірқатар күрделі реформалар орын алды. 1990-шы жылдардың басында жоғары оқу орындары дағдарыстан аман шығу жолдарын іздеді. Ұлыбританияның атақты жоғары оқу орындары басқа төмен деңгейдегі оқу орындарына қарағанда ерекше мәртебеде болу мақсатында және ғасырлар бойы қалыптасып келген университеттік мәдениет пен ғылымның деңгейін сақтап қалу үшін үкіметпен келіссөздер жүргізіп, бірқатар ұсыныстар жасады. Осындай жұмыстардың нәтижесінде Оксфорд және Кембридж бастаған бірқатар университеттер 1994 жылы Russell Group қауымдастығын құрды. Бүгінгі таңда бұл қауымдастықтың құрамында Ұлыбританияның атақты 24 университеті кіреді [8]. Бұл қауымдастық қазіргі кезде Ұлыбританияны әлемдік деңгейде білім мен ғылымда көшбасшылар қатарына енуіне зор үлес қосып отырған ұйым. Әрине, мұнда біз Ұлыбританияның басқа да 138 жоғары оқу орындарының мемлекетке әкеліп жатқан кірісін кемітпеуіміз керек. Сондай-ақ, Ұлыбританияның бюджеті осы университеттердің қызметінен жыл сайын қыруар қаржы табыс алып отырғаны айта кеткен жөн.

Жүйелі қайта құру бағдарламасының негізінде экономикада неолибералдық идеология орын алып, Әлемдік банк пен Халықаралық валюта қоры қаржылық дағдарыстан шығуда экономикасы нашар және дамушы елдердің үкіметтеріне аталған бағдарламаны қабылдауға жәрдем беріп отырды. Бұл Бағдарламаға сәйкес, экономиканы қайта қалпына келтіру шаралары ретінде мемлекеттік меншіктегі мүлікті иеліктен шығару және ұлттық валютаны девальвация жасау ұсынылды. Ал реттеу құралдары ретінде шетелдік инвестиция тарту, жекешелендіру, салықтық реформа, қаржылық көмек көрсетуді және еңбек ақының төменгі мөлшерін бекітуді тоқтату, еркін сауда саясатына көшу қолға алынды.

Экономикадағы дағдарыстың салдарынан және 1973 жылғы мұнай өндірісі саласындағы тоқыраудың негізінде дамушы және экономикасы нашар елдер Халықаралық қаржы институттарының ұсынған бағдарламасын қабылдауға мәжбүр болды. Жалпы алғанда, 1980–1998 жылдар аралығында Әлемдік банк пен Халықаралық валюталық қор әлем бойынша 958 рет несие беріпті [9]. Яғни, жоғарыда аталған елдердің экономикасын қалпына келтіру мақсатында халықаралық қауымдастық тарапынан бірқатар жүйелі жұмыстар жүргізілгенін байқауға болады. Алайда, жүйелі қайта құру саясатының нәтижесінде аталған елдерде білім саласына бөлінетін мемлекеттік бюджет күрт қысқартылып, оқытушылардың жалақысын төлей алмау мен техникалық құрал жабдықтар алуға қаржының жетіспеушілігі және өзге де қаржымен байланысты мәселелер пайда болды.

Жаһандану барысында жүргізілген жүйелі қайта құру саясаты ғалымдар арасында көп сын тудырған соң Әлемдік банк, азаматтық қоғам өкілдері және жекелеген елдердің үкіметі бірігіп төрт жылдық зерттеу жүргізіп, аталмыш Бағдарламаның нәтижесі қандай болғаны туралы арнайы баяндама жасалды [10]. Бірлескен зерттеу жұмысына төрт құрлықтағы тоғыз елден мәліметтер жиналды. Баяндаманың қорытындысы бойынша жүйелі қайта құру бағдарламасы негізінде жасалған реформалар әсіресе білім мен денсаулық сақтау саласына тиімсіз және негативті салдар туғызды деп шешім шығарылды.

Жалпы алғанда, Халықаралық қаржы институттарының тарапынан жасалған аталмыш бағдарлама дамушы елдердің экономикасына өсім әкелмеді және білім саласындағы бюджеттің қысқаруына әкеп соқты деп саналады. Латын Америка және Африка елдерінде зерттеу жұмыстарын жүргізген ғалымдардың пікірінше аталған бағдарлама бойынша реформаны басынан кешірген елдерде басқа елдерге қарағанда білімге бөлінетін мемлекеттік қаржының көлемі күрт қысқартылған [11].

Осының нәтижесінде «тиімді басқару» концепциясы дамып, қалыптасты. Бұл концепция Вашингтон келісімі шеңберіндегі даму моделінің кемшіліктерін түсіндіруде және жаңаша шешім қабылдауда маңызды болды. 1990 жылдардың соңына қарай Вашингтоннан кейінгі консенсус деп аталатын әлдеқайда кең және тұрақты альтернативті модель пайда болып, «тиімді басқару» концепциясының көптеген мәселелерін одан әрі кеңейтіп, шоғырландырды.

«Тиімді басқару» термині алғаш рет 1989 жылы Дүниежүзілік банктің Африка туралы баяндамасында қолданылды (Дүниежүзілік банк, 1989). Баяндамада «нашар басқару» Африкадағы құрылымдық түзету бағдарламаларының сәтсіздігінің басты себебі және табысы төмен елдердегі,

әсіресе Африка елдеріндегі экономикалық өсудің төмен деңгейінің себебі ретінде аталып көрсетілді. Бұл ретте атап өтерлік жайт, аталған бағдарламалардың сәтсіздікке ұшырауы бұл бағдарламалардың қандай да бір кемшіліктеріне байланысты болмады, керісінше, жекелеген елдердегі үкімет қызметіндегі кемшіліктер, жемқорлық, тиімсіз саясат жүргізу, есеп берушіліктің болмауы және заңға бағынбау кері әсерін тигізді. Осы орайда, жаңа «тиімді басқару» моделі аталған кемшіліктерді жоюдың құралы ретінде енгізілді [10].

Кейбір авторлар «тиімді басқару» моделін батыс идеологиясының жемісі мен құндылықтары ретінде қарастырады. Нәтижесінде, Батыс елдері белгілеген бағытты ұстанбайтын елдерге түрлі жазалау шаралары қолданылады, ал дұрыс саясатты ұстанған елдер марапатталады және тікелей шетелдік инвестицияларды тарту арқылы технологияларды дамытып, нарыққа белсенді түрде қатыса алады.

Байқағанымыздай, әлемдік деңгейде жаһандану процесінде білім саласына нарықтық бастамалар келген және ол әр елде түрліше сипатта болған. Әрине, Вашингтон келісімі және онымен байланысты саясат Батыс елдерінің мүддесінен шыққаны және ол дамушы елдерге айтарлықтай пайда әкелмегені байқалады. Дамыған, яғни капиталистік елдердің дамушы елдерде өз саясатын жүргізу Екінші дүниежүзілік соғыс аяқталған соң басталды. Дамушы елдерді қаржыландыру және экономикалық тұрғыдан «жәрдем көрсету» деген идеялар 1960 жылдары АҚШ-тың Үкіметі тарапынан Латын Америкасында бастама алғанын білеміз. Неолиберализм концепциясының білім саласына енгізілуі және оның теориялық негізін дайындаған да АҚШ-тың Чикаго университетінің экономист ғалымдары екені ғылыми әдебиетте кеңінен айтылған.

АҚШ-тың жоғары білім саласының осы неолиберализм концепциясына қатысты ғылыми әдебиетте көп еңбектер бар. Бірқатар ғалымдардың пікірінше, жаңа мемлекеттік басқарудың қағидалары жоғары білімнің бас менеджерлері және басқару органдары тарапынан қолдау тапқанымен, бұл идеялар оқытушы-профессорлық құрамның көңілінен шықпады. Реформа барысында жоғары білімді басқару жүйесіне жеке меншік компанияларын басқарудың бизнестік басқару әдістерін тікелей қолдану орынсыз деп саналды. Бұл бастамалар бұдан әрі жоғары білімді қоғамдық игілік және мемлекеттің қызметінің бір түрі ретінде тануға сәйкес келмейді деп саналды. Себебі, жоғары білім саласына нарықтық қатынастардың келуі білімнің табиғатын өзгертті. Фридманның білімді нарықтық қатынастар тұрғысынан қарау теориясына дейін ағылшынның атакты экономисты Дж. Кейнстің теориясы, яғни білімді әлеуметтік игілік ретінде қарау және ол мүмкіндігінше тегін берілу керек деген концепция кеңінен танылған болатын [12]. Сондықтан да, білімнің ақылы болуы, білімге бөлінетін мемлекеттік қаржының қысқартылу идеялары көпшіліктің санасынан алыс болды.

Жоғары білім саласындағы заманауи өзгерістер және оның басқару жүйесіне ықпалы

Бүгінгі таңда жоғары білім саласы ұдайы даму және өзгеріс үстінде. Жаһандану үрдістері жаңа нарықтық қатынастар орнатып, жаңа мәселелер туындатып отыр. Көптеген елдерде жоғары білім саласында бірқатар қиындықтар орын алуда. Ол: мемлекеттік қаржыландырудың қысқаруы, жыл сайын саны өсіп келе жатқан студенттерді оқуға қабылдауға университеттердің мүмкіндігінің шектелуі, қолжетімділік пен теңдік, ортақ бірлесіп басқару, академиялық еркіндік, жекешелендіру, жауапкершіліктің жоғарылауы, жаһандану, интернационализация, әртараптандыру және т.б. [13].

Ньюман нарыққа бейімделген жүйенің негізінде жоғары білім жүйесінің тиімділігі мен жауапкершілігіне бағытталған төрт саяси бағытты анықтап көрсетті: (а) автономия, кәсіпкерлік және есеп берушілік қамтамасыз етілген жоғары оқу орындары; (б) студенттердің білім алуына қатысты жауапкершілікті жоғары оқу орындарының мойнына арту; (в) оқу үлгерімі мен білім бағдарламасын аяқтағандардың үлесін арттыру және (d) оқыту мен қызмет көрсетуді бәсекенің негізінде қаржыландыру [14].

Жоғары білім саласындағы заманауи мәселелер экономикасы нашар деп саналатын Африка елдерінен бастап дамыған Батыстың АҚШ, Ұлыбритания және өзге де елдерінің бәрінде кездеседі. Дамыған Батыс елдері жоғары білім саласын ондаған және жүздеген жылдар бойы ірі көлемде қаржыландырып, бүгінгі таңда өзін-өзі қаржыландыратындай деңгейге жеткізді. Сондықтан да, Батыстың жоғары оқу орындарының басты мақсаты мен мәселесі — білім нарығында бәсекеге төтеп беру, яғни шетелдік студенттерді тарту мен пайда табу. Әрине, сонымен қатар, мықты ғалымдарды өздеріне тарту, сапалы адами капитал қалыптастыру, ғылым мен инновацияны дамыту саясаттары да жүзеге асуда. Дегенмен, жаһандану барысында жоғары білім саласына кері ықпал болуы да мүмкін деген пікірлер бар. Мысалы, әлемге танымал жаһандық жоғары білім саясатының маманы профессор

Альтбахтың пікірінше, Батыстың жоғары оқу орындары ашық нарықтық қатынастарға түскен соң жоғары білімді алуда массификация және макдональдизация орын алады, соның салдарынан білімнің сапасы түсіп, білім саласында теңсіздік туындады [15]. Альтбахтың айтуынша, жаһандану барысында дамыған елдер мен дамушы елдердің арасында теңсіз қатынастар көрініс тауып отыр, яғни дамушы елдерден сапалы адами капиталдың кетуі, батыс елдерінде дамушы елдердің студенттеріне оқу ақысының анағұрлым жоғары болуы, ғылыми материалдар мен оқу құралдарын сатып алуда үлкен көлемде қаражат төлеу қажеттігі және тағы басқа теңсіз қатынастар.

Ал дамушы және экономикасы нашар елдердің жоғары білім саласында елдің экономикалық және әлеуметтік жағдайына байланысты келесідей мәселелерді байқауға болады: тұрақты қаржылық дефицит, білім сапасының төмен болуы, басқару жүйесіндегі ұдайы реформалар, оқытушы-профессорлық құрамның әлеуметтік мәртебесінің төмен болуы, басқарудағы және білім берудегі сыбайлас жемқорлық және т.б. Әрине, бұл елдер үшін басты және шешімін таппай отырған мәселе қаржылық дефицит екені анық. Алайда, мемлекеттің жүргізіп отырған саясатына университет қабырғасында орын алып жатқан ішкі реформалар да маңызды болып отыр.

АҚШ-тың жоғары білім жүйесін тарихи тұрғыдан талдау арқылы олардың қандай саяси-экономикалық жолмен дамып келгенін көріп отырмыз. Соның ішінде, АҚШ-тың жоғары оқу орындарын басқару жүйесін де қарастырып өттік. Басқару жүйесін зерттеу осы жұмыстың басты мақсаттарының бірі болғандықтан АҚШ тәжірибесі қазақстандық жағдайда қалай көрініс табатынын қарастырсақ. Алдымен басқару жүйесіне және оның бүгінгі таңда жоғары білім саласында қалай көрініс тауып отырғанына қысқаша тоқталайық. Басқару ұғымын білім саласындағы саясатты халықаралық және ұлттық деңгейде қалыптастыру, жүзеге асыру және реттеуге қатысты қарым қатынастар жиынтығы, күрделі жүйе және процесс ретінде таныды. Оның мағынасына білім саласындағы заңнамалық база, институционалдық сипаты, қаржыландыру механизмі мен жауапкершілік ұғымдары кіреді [16]. Mortimer және Sathre жоғары білім басқаруына әсер ететін жеті негізгі факторды атап көрсетті: нарықтық күштердің маңыздылығының өсуі; есеп берушілікке қойылатын талаптар; мемлекеттік және жүйелік деңгейдегі іс-әрекеттің жоғарылауы; университет пен қоғам арасында тығыз байланыстың болуы; студенттік қоғамның табиғатының өзгеруі; ғылым мен техниканың жаһандануы; білім беру технологиясының маңыздылығын арттыру [17].

De Voeг және Huisman айтып кеткендей, бүгінгі таңда әлемдік тәжірибеде жоғары білімді басқарудың дәстүрлі жүйесінен жаңа басқару жүйесіне ауысуына бірнеше себептер негіз болды. Біріншіден, жоғары білімге деген сұраныстың өсуі мен экономикалық дағдарыста мемлекет халықтың мүддесін қорғауда шешуші роль атқаруы бұдан әрі мүмкін емес болды. Екіншіден, мемлекеттің әлеуметтік мәселелерді шешу қабілетіне деген сенім жоғалып, нарықтық қатынастар күшейе түсті. Нәтижесінде, неолибералдық құндылықтар басымдыққа ие болып, жаңа мемлекеттік менеджмент саясаты енгізілді. Үшіншіден, жаһандану нәтижесінде жоғары білім саласы жаһандық индустрияға айналды және бұл жағдай мемлекет пен өзге де стейкхолдерлердің рөлі мен функцияларын қайта қарастыруға әкеп соқты. Төртіншіден, қоғамда сапалы және бәсекеге қабілетті жоғары білім саласын дамытудың маңыздылығы туралы пікір қалыптасты [18].

Көріп отырғанымыздай, Батыс елдерінде жоғары білім саласында неолиберализм идеялары үстемдік етіп, университеттер бизнес компаниялар нысанында қаржы табудың құралына айналған. Мемлекеттік бюджеттен бөлінетін қаржының жыл санап шектелуі университеттердің өзін-өзі қаржыландыру режимінде жұмыс істеуіне жағдай жасап, нарықтық қатынастардың субъектісіне айналдырған.

Қорытынды

Жоғарыда АҚШ-тың жоғары білім саласындағы басқару жүйесіне қарасақ, оның әр кезеңде түрліше дамығанын және әр штатта өзіндік ерекшеліктері бар екенін көріп отырмыз. Сондықтан да, АҚШ-тағы басқарудың қазақстандық жүйеге жақын және қолдануға болады деген келесідей тұстарын атап кетуге болады:

Біріншіден, АҚШ мемлекетінің және штаттарының басшылықтары мен өкілдік органдары жоғары білім саласын стратегиялық тұрғыдан маңызды сала ретінде таниды. Яғни, АҚШ-тың экономикасы — білімге негізделген инновациялық идеяларды қажет ететін экономика. Штат губернаторлары мен университет басшылығы тығыз жұмыс істеп жергілікті әлеуметтік, экономикалық, мәдени және өзге де мәселелерді бірлесе шешеді. Университеттердің басқаратын үйлестіруші және басқарушы кеңестер де штаттардың биліктің өкілеттігінде. АҚШ-тың заңдарына

сәйкес, Бас прокуратура тіпті кез келген жеке меншік университет пен колледждің қызметінде заңсыздық бар деп тапса, тексеріп, жауып тастауға құқылы. Жоғары оқу орындарының қызметіндегі жариялылық пен ашықтық мемлекет үшін маңызды екенін АҚШ-тың басқару саясатынан көруге болады.

АҚШ-тың мемлекеттік университеттері 1960-шы жылдары үлкен көлемде федералдық және штаттардың бюджетінен қаржыландырылған. АҚШ-тың әр штатында үйлестіруші және басқарушы ортақ кеңестердің болуы және оның құрамында штаттардың өкілдері қатысуы қолдайтын жағдай. Қазақстандық мемлекеттік университеттерде 2016 жылдан бастап Байқау кеңестері жұмыс істейді және ол басқару органына облыстық әкімдіктердің басшылары мүше болып жатқанын көріп отырмыз. Ендігі кезде осы әкімдіктердің жоғары оқу орындарын дамытуға қаншалықты мүдделі және қандай деңгейде ықпал ете алады деген сұрақтар туындайды. Мұнда, облыстық немесе қалалық әкімдіктердің Байқау кеңесінің мүшесі, яғни мүдделі тарап ретінде қатысып, олардың мүддесі нақты белгісіз болып отыр. Сондықтан да, Байқау кеңесіне қандай органдар мен ұйымдардан мүшелер тартылу қажеттігі анықталуы қажет.

Екіншіден, Байқау кеңестері жекелеген университеттердің құрамындағы басқарушы орган, ал АҚШ-та бір штатта орналасқан бірнеше университеттер мен колледждердің ортақ басқару органы бар. Әрине, АҚШ студенттері мен жоғары оқу орындары бойынша біздің жүйеден 40 есе көп және қаржының бөліну механизмінде де айырмашылықтар көп. АҚШ-тың мемлекеттік басқару жүйесі мейлінше жария және ашық, сондықтан да, сыбайлас-жемқорлық әрекеттері кездесуі өте сирек. Алайда, АҚШ-тың жоғары білім саласындағы басқару жүйесін біздің елге ендіру үшін бірқатар саяси, экономикалық, құқықтық және әлеуметтік мәселелер шешімін табу керек және үлкен көлемдегі мемлекеттік қаржыландыру мен басқару саласында реформаларды қажет етеді.

Үшіншіден, АҚШ-тың жоғары білім саласындағы басқару жүйесі нарыққа бейімделген модельге негізделеді, яғни неолиберализм идеяларына сүйенетін ашық саясат. Ал қазақстандық университеттер әлі де кеңестік жүйеден қалған мемлекетпен немесе университет жетекшілігімен басқарылатын модельді ұстанады. АҚШ-та жоғары білім саласынан мемлекеттік бюджетке миллиардтаған қаржы түседі, яғни ол мемлекеттің экспорттық қызметінің негізгі түрі және бүгінде әлемдік білім кеңістігіндегі негізгі білім мен ғылым шоғырланған хаб. Осы тұрғыдан қарағанда, қазақстандық жоғары білім саласын халықаралық деңгейде бәсекеге қабілетті нарыққа айналдыру мүмкін үлкен іс-шараларды қажет етеді.

Төртіншіден, АҚШ-тың жоғары білім саласының үлкен артықшылығы бар — ағылшын тілі. Ол бүгінгі таңда әлемнің басым көпшілік елінде білім мен ғылымның негізгі тілі. Сондықтан да, барлық дамушы елдер тек ағылшын тілін үйрену арқылы халықаралық аренаға шығуға болатынын мойындады. Тіпті кезінде әлемді колонизация жасаған Франция, Германия, Италия, Нидерланды елдері де ағылшын тілінде университеттер ашып, ғылыми орталықтар ашу үстінде. Тек ағылшын тілінде ғылыми жұмыстар жариялау арқылы университеттің рейтингін көтеруге және халықаралық әріптестік орнатуға болады. Сонда ғана басқа отандық жоғары оқу орындарынан артықшылығы болып, басқа ұйымдарға үлгі болуға болады. Оның куәсі ретінде Назарбаев университеті және КИМЭП-тің жетістіктерін мысалға келтіруге болады. Мемлекеттік тіл ұлттың мәдениеті мен салт-дәстүрін сақтап қалудың кепілдігі, алайда жаһандық жағдайда ағылшын тілін игермей сапалы білім мен ғылыми-технологиялық жетістіктерге жету мүмкін емес екенін өмір көрсетті. Осы және басқа да факторларды ескере отырып, Қытай және Араб елдерінің тәжірибесіне қарап, ағылшын тілінде білім беру мен ғылыми зерттеу жұмыстарын белсенді жүргізу саясатын ұстану керек.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Cowley, W.H., & Williams, D. (1991). *International and historical roots of American higher education*. New York: Garland Publishing, Inc.
- 2 McLendon, M. K. (2003). State governance reforms of higher education: Patterns, trends, and theories of the public policy process. In J. C. Smart (Ed.), *Higher education: Handbook of theory and research* (Vol. 18, pp. 57–144). Boston: Kluwer Academic Publishers.
- 3 Thelin, J.R. (1982). *Higher education and its useful past: Applied history in research and planning*. Cambridge, MA: Schenkman Publishing Company
- 4 Douglas M. Priest and Edward P. St. John. (Eds.). *Privatisation and Public universities* / Indiana University press
- 5 Branford, S. and Kucinski B. (1988) *The Debt Squads: The US, the Banks and Latin America*, London: Zed Books.

- 6 Berg, E. (1994). *Poverty and Structural Adjustment in the 1980s: Trends in Welfare Indicators in Latin America and Africa*, Bethesda, Md., DAI.
- 7 Shattock, M. (2012). *Making policy in British higher education 1945–2011*. Maidenhead: Open University Press.
- 8 The economic impact of Russell Group universities. *russellgroup.ac.uk*. Retrieved from <https://russellgroup.ac.uk/about/the-economic-impact-of-our-universities/>
- 9 Streeten, P. (1988). 'Beyond adjustment: the Asian experience', Paper for seminar on 'Adjustment and Economic Growth: the Asian Experience', Washington, DC.: IMF.
- 10 SAPRIN (2002). *The Policy Roots of Economic Crisis and Poverty: A Multi-Country Participatory Assessment of Structural Adjustment*, Washington, DC: SAPRIN.
- 11 Reimers, F. (1994). 'Education and structural adjustment in Latin-America and sub-Saharan Africa', *International Journal of Educational Development*, 14(2): 119–129.
- 12 Deem, R., Hillyard, S. and Reed, M. (2007). *Knowledge, Higher Education, and the New Managerialism. The Changing Management of UK Universities*. Oxford University Press, Oxford.
- 13 Vidovich, L., & Currie, J. (2011). Governance and trust in higher education. *Studies in Higher Education*, 36(1), 43–56.
- 14 Newman, F., Couturier, L., & Scurry, J. (2004). *The future of higher education: Rhetoric, reality, and the risks of the market*. San Francisco: Jossey-Bass Publishers.
- 15 Altbach P. G. (2004). Globalisation and the university: Myths and realities in an unequal world. *Tertiary Education and Management*, 10(1), 3–25.
- 16 Organization for Economic Cooperation and Development (OECD). (2008). *Tertiary education for a knowledge society* (Volume 1 & 2). Paris: OECD. Retrieved from <http://www.oecd.org/education/skills-beyond-school/41314497.pdf>
- 17 Mortimer, K.P., & Sathre, C.O. (2007). *The art and politics of academic governance: Relations among boards, presidents, and faculty*. Westport, CT: Praeger Publishers.
- 18 De Boer, H. & Huisman J. (2019). Governance trends in European higher education. In: D. Jarvis & G. Capano (eds), *Convergence and diversity in the governance of higher education: Comparative Perspectives*. Cambridge: Cambridge University Press.

С.К. Амандықова, Б.О. Алтынбасов

Формирование идеи неолиберализма в сфере высшего образования США

В статье представлен теоретический анализ исторического развития высшего образования и формирования идеи неолиберализма в сфере высшего образования США. Изучая систему высшего образования США с исторической точки зрения, авторы статьи попытались всесторонне проанализировать каждый из этапов исторического развития высшего образования и влияние глобализации на возникновение неолиберальных идей в сфере высшего образования. Проиллюстрированы различные научные и философские мысли в отношении системы управления в сфере высшего образования. В частности, были рассмотрены разные системы управления высшими учебными заведениями в США. Учитывая, что изучение системы управления является одной из главных целей работы, авторами проведен анализ, как опыт США отразится в казахстанских условиях. Была рассмотрена эффективная практика ведущих мировых стран в формировании идеи неолиберализма. Определен основной фактор, влияющий на формирование идеи неолиберализма, такой как высшее образование, также были освещены актуальные проблемы национального высшего образования и науки, а именно вопросы национального высшего образования в период глобализации и интеграции; вопросы формирования и развития иностранного языка, научных кадров в университетах и научно-исследовательских институтах. Кроме того, обсуждались проблемы применения опыта США в условиях Республики Казахстан. Представлены основанные на фактических данных рекомендации по совершенствованию национальной науки РК и развитию идеи неолиберализма как фактора конкурентоспособности Республики Казахстан.

Ключевые слова: высшее образование, неолиберализм, глобализация, развитие, экономика, общество, система государственного управления.

S.K. Amandykova, B.O. Altynbasov

Formation of the idea of neoliberalism in the sphere of higher education in the USA

This article presents a theoretical analysis, the historical development of higher education and the formation of the idea of neoliberalism in the field of higher education in the United States of America. Analyzing higher education system in the USA from a historical point of view, the authors of the article tried to comprehensively study each stages of the historical development of higher education and the impact of globalization on the emergence of neoliberal ideas in the field of higher education. Various scientific and philosophical thoughts regarding the management system in the field of higher education are illustrated. In

particular, various management systems of higher educational institutions in the United States of America were examined. Considering that the study of the management system is one of the main goals of the work, the authors analyzed how the USA experience will be reflected in the Kazakh conditions. The effective practice of the world's leading countries in the formation of the idea of neoliberalism was considered. The main factors influencing on the formation of the idea of neoliberalism, such as higher education, were identified, and actual problems of national higher education and science were highlighted, namely: issues of national higher education in the period of globalization and integration; issues of formation and development of a foreign language, scientific personnel at universities and research institutes. In addition, this article are the problems of applying the USA experience in the conditions of the Republic of Kazakhstan discussed. The article presents evidence-based recommendations for improving the national science of the Republic of Kazakhstan and developing the idea of neoliberalism as a factor of competitiveness of the Republic of Kazakhstan.

Keywords: higher education, neoliberalism, globalization, development, economy, society, public administration system.

Букетов университеті